

האם תפר ר' משה די ליאון את ספר הזהר?

(הרצאת פתיחה במכון למדעי היהדות, בי"ד חשון תרפ"ו)

פרובלימית הרבה הן במחקר הקבלה, שעדיין אין להן פתרון. כל השאלות הכרוכות בראשית צמיחתה, בהתפתחיתה הפנימית וביחסיה כלפי חוץ, לא מצאו להן תשובות מספיקות עד היום. ואפילו אותה השאלה המרכזית, שכבר דשו בה רבים, שאלת ספר הזהר — היצירה העיקרית של הקבלה — עוד לא הובררה כל צרכה. ואמנם, שאלה זו לכל עמקה, לכל פרטיה ודקדוקיה, יותר מסובכת היא משאוכל להקיף אותה כאן, ואני אבוא היום רק לדון על שאלה פרטית אחת המתייחסת לבקורת הזהר — והיא אמנם שאלה חשובה לתולדות הקבלה, הואיל ובפתרונה החיובי או השלילי תלויה גם השקפתנו על הרבה שאלות הנוגעות לדרך הרוח בעמנו, והיא: האם חבר ר' משה די ליאון את ספר הזהר, כפי שהורונו רבים מזקני חכמת ישראל? ואם גם פרובלימה זו לא תמצא פתרון המוחלט כאן, על כל פנים נראה את הדרך המוליך לפתרון כזה.

ענין שאלה זו ומצבה ביום — מהו? ספר הזהר נתנלה (בצורה ספרותית, שעוד לא הובררה כלל) בערך דור אחד אחרי פטירת הרמב"ן, בימי הרשב"א, בשליש האחרון של המאה השלוש עשרה. וכבר בעצם הדור ההוא נחלקו הדעות בדבר קדמות הספר ואופן התגלותו, ונמצאו אנשים שהיו מרננים אחרי מקובל אחד בספר, וישמו משה בן שם טוב די ליאון מן העיר ואדי אלהנ'ארה (Guadalajara), כי הוא בדה הספר הזה מלבו ויתלה אותו באילן הגדול, הוא התנא רבי שמעון בר יוחאי, מתוך מעטים שונים, שנפירט כאן, הוחזקה דעה זו בידי מבקרים רבים מימי ר' יהודה אדיה די מדינא ואילך וביחוד במאה שעבירה הוב החוקרים קבלוה, מכח הטענות שנתחדשו עיי שד"ל, יעלינק ונדיין¹). אמנם, יצאו מערערים עליהם גם כן, אלא שטענותיהם לא עשו רושם על החוקרים, כי באו להוכיח יותר מדי ואפילו את הנמנעות (כלומר: שר' שמעון בר יוחאי באמת היה לו חלק בזהר), ועל-כן לא הוכיחו כלום, ודבריהם הם מיקלפת-נונהי כלומר תערובת האמת והטעות²). ואם בדורנו זה גם החוקרים מפקפקים בדבר, לא מתוך חקירת הפרטים כי אם מתוך הלק-רוח כללי, כדאי לנו לבדוק את פרטי השאלה מחדש, כפי קוצר הזמן, ואולי תצא לנו מסקנא שיש לסמוך עליה.

הראיה, כי משה די ליאון הוא מחברו של הזהר, מיוסדת בעיקר על שני עמדים, ובלעדיהם אין ערך לשאר הטענות, ואלו הם:

1) יעלינק הקדיש לזה ספר קטן מיוחד שיצא בשנת 1851 בשם Mose ben Schemtob de Leon und sein Verhältnis zum Sohar וגדיץ האריך על השאלה בציון י"ב לכרך השביעי מספרו, שהוא כעין בית-האוצר לכל הטענות, שאפשר לטעון כנגד ר' משה די ליאון.

2) וכן ביחוד דברי הרד"ל בקונטרסו "קדמות הזהר", הנדפס פעמיים, ואחריהם נמסכו גם אחרים, שכתבו על הזהר, כמו הלל צייטלין ב"תקופה"; דברים אחדים של פעם יש גם בספרו הגדול של Qabbala: J. Myer (Philadelphia 1888) אלא שספר זה יצא כמהדורה קטנה מאד בשביל חוג מצומצם, וגם הוא מערבב הכל. ולפי שאין עסקו בכך, אי-אפשר להבדיל בין התכן הרב ובין הבר, ובתכונה זו, אמנם, לא הובדלו ספרים אלה מספרי המחייבים, שגם הם אינם מעולם-החקון, ואילו היו בודקים ביחוד את דברי גריץ, שנאמרו בתוקף ובבטחון כ"כ, בכל פרט ופרט, היו מתפלאים על קלות-הראש, שיש בהם, כדאי גם להזכיר את התשובה הארוכה על השאלה, אם רמזיל חבר את הזהר, בספר המעניין שורת-מצב הישר-לר' שניאור דובער אנושינסקי (שכולו הוקדש לנגלות שבוהרי), חלק שני, ע' 66-82 (ווילנה תרמ"ז).

א) עדותו של ר' יצחק דמן עכו, הכוללת הודאת בעל הדין, כביכול.
 וב) השויון שבין ספרי ר' משה די ליאון, שיצאו בחתימת שמו ועדיין נמצאים אתנו כיום, ובין ספרי הזהר, — ואת שניהם נבקר כאן.

I.

דבר עדותו של ר' יצחק דמן עכו הנמצאת בספר יוחסין לר' אברהם זכתי הוא זה: ר' יצחק, שעזב את ארץ ישראל אחר חורבן עכו בשנת נ"א לאלף השישי (1291), חבר מעין יומן בקבלה (הנקרא ביוחסין ס' הימים), הכולל חלומותיו וקורותיו וקורות אחרים בזמנו והרבה על מקובלי דורו¹). ספר חשוב זה נמצא כנראה עוד בין כתב־יד נמצא במוסקבה ואיש עוד לא חקר עליו. וחבל, כי צורת הדברים הנמצאת בס' יוחסין אינה משביעה רצון לא בראש ולא בסוף, שיטתיהם חסרי²). בתחלה חסרות המלים, שיגידו לנו באיזו ארץ ראה ר' יצחק את קונטרסי הזהר בראשונה, כי פתיחתו של בעל היוחסין: בזמנו (של ר' יצחק) נחרבה עכו... והוא הלך לספרד לחקור כיצד נמצא בזמנו ספר הזהר, אינם מדויקים מצד הכרונולוגיה. כי בשנת נ"א עזב את איי יבשתי סיה בא לספרד³). ומכיון שר' יצחק מספר עפ"י סדר הזמנים וקישר את בואו לספרד בלי הפסק כל שהוא בענין ראותו העתקות הזהר בידי המקובלים התלמידים, רחוק הוא להאמין, יראה את הזהר עוד בארץ ישראל, ואולי היה באיטליה, כגירסא אחת שביהמ"ק⁴).

ונישמע בקצור מה בפיו של ר' יצחק:

הוא מספרי שכבר בחייו לארץ ספרד, בין שאר הדעות היתה גם דעת של יש אומרים כי ר' משה די ליאון היה יודע שס' הכותב יונתנו כתב דברים מופלאים ולמען יקח בהם מחיר גדול... תולה דב"ו באשלי רב"כ לאמור: מתוך ספר ר' שמעון בן יוחאי אני מעתיק. יואני — אומר ר' יצחק — כבאי ספרד ואבוא אל עיר ואלאדוליד (Valladolid) אשר המלך שם ואמצא שם לר' משה זה, ואמצא חן בעיניו, וידבר עמי וידד לי נדב וישבע לי: כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף, אם לא הספר הקדמון אשר חבר ר' שמעון בן יוחאי הוא היום בביתי במדינת... אבילה; בבואך שם איראך, ואולם לא עלה דבר זה בידו, כי בדרך שובו מאלאדוליד לאבילה חלה משה די ליאון באריבלו (Arévalo) וימת שם. ר' יצחק הלך לאבילה לחקור על כתב־יד הזהר, והיא מעידה, כי זקן אחד מחבמי המקום, ר' דוד די פאנקורבו (Pancorbo)⁵, ספר לי, איך נתברר לו, כי ר' משה די ליאון בעצמו חבר את הזהר. וזה: כי אחרי שנודע להם דבר מותו של ר' משה, שלח אחד מעשרי המקום, ושמו ר' יוסף די אבילה את אשתו במנחה לאלמנתו של ר' משה ולבתי שהיו שרויות בעניות גדולה, כי ר' משה היה פזרן גדול ולא דאג למשפחתו, והציע לפניהן להשיא את בנו לבתו של ר' משה ולהעשיר אותן, ובלבד שימסרו לו את ס' הזהר, שממנו היה בעלה מעתיק ונותן לבני אדם. ואשתו של עשיר זה הלכה ושאלה איתן, כל אחת לחוד, כפי המדובר, ושתיהן באחת נשבעו

(3) דברי ר' שניאור זק"ש ברשימת גינצבורג I, כ"י 775, ומדבריו של זק"ש לא ניכר, אם נמצאים בכ"י זה גם הדברים על הזהר או לא.

(4) עיין יוחסין, הוצאת פיליפובסקי, עמ' 88, נוסח מתוקן מתוך כ"י של היוחסין באוכספורד, נדפס ע"י א. נייבאוור במאמרו: The Bahir and the Zohar IV J. Q. R. (1892) ע' 361-368, אלא שהשמים את מבוא הדברים, ששם נזכרה הסנה ס'ה ושאר דברים על ר' יצחק דמן עכו וחבל על זה מאד.

(5) על השאלה הכרונולוגית עיין למטה.

(6) ובשנת ס"ח היה זה ר' יצחק דמן עכו בנבארה באיטליה, ואז תהיה הכוונת לNovara.

ובכ"י אוכספורד הגירסא באישטלייא (Estella).

(7) היא הגירסא הנכונת, וחתוקרים נלאו למצוא כוונת הדברים (כי נכתבו בשתי מלים דמאן קורסו) ועשותו לקרובו של ר' משה זכו, ואולם פאנקורסו הוא שם מקום סמוך לבורגוס, כפי שהעירני בצדק ד"ר יצחק סר, בער.

שביעות נוראית לאמיה כי מעולם לא היה ספר כזה עם בעלה. אלא מ־אישו ולבו מדעתו ושכלו כתב כל אשר כתב. ובראותה איתי כותב מבלעדי דבר לפניי שאלה איתי: מדוע תאמרי שאתה מעתיק מספר—ואתה אין לך ספר ומ־אשך אתה כותב? הלא נאה לך לומר כי משכלך אתה כותב ויותר כבוד יהיה לך? ועל זה היה עונה ר' משה: כי כל מעשהי כרי להרויח כסף. ועל פי דברי ר' דוד די פאנקורבו בשם־הכותב היה מחבר את הוהר⁸ כלומר שר' משה היה מה שקוראים היום פְּקִיּוֹם כותב (Schreibmedium).

בהתחדש לו הרוש מעצב זה הלך די יצחק מאבילה ונפגש בטאלבריה (Talavera) ב־י יוסף בן מדרום אבולעפיה. אחד מ־אישו המקובלים בדור ההוא ישמשה די ליאון הקדיש לו שנים מספריו. וזה הבטיח לו שיהיה היה כתב־יד בידי ר' משה שחיי הוא נסה איתו ובקש ממנו להעתיק לו קונטרסים מן הוהר פעם ישניה באמיה שאבדו ממנו. ומשה די ליאון העתיקם בשבילו עוד פעם והרי הם מלה במלה כמו הראשונים. ובבוא ר' יצחק לטולידו מלא פקפוקים ופוסח על הסעיפים נתחדש לו... כמו שהוא כותב בסוף דבריו ביהסין—ענין כי אמרו לו התלמידים שראו איש זקן ושמו ר' יעקב תלמיד טובהק של ר' משה די ליאון אשר היה אהבו בלפשו שיהיה מעיד עליו שמים וארץ שספר הוהר אשר חבר ר' שמעון...—וכאן באמצע המשפט החשוב הזה נפסקי דברי ר' יצחק כי בכתב יד של סי' הימים שיהיה לעיני בעל היהסין היו הדפים הבאים חסרים! אמנם מקטרי הענינים ומסגנון פתיחת המשפט ניכר כי תלמיד זה העיד לטובת ר' משה די ליאון ולואי ונדע אם נמצא תשלום הענין בכי נמצא.

באמתותה של תעודה זו בתור תעודה אין להטיל שום ספק וטעות גדולה טעו אלה שהחזיקו אותה למוזיפת; וכך לא הוכיחו להיכנס גם הם לעובי הקורה. שמו של ר' יוסף די אבילה נמצא בתעודות ספרדיות עיד ישנתים לפני המעשה⁹. וכל הפרטים הניאורפיים מתאימים¹⁰. ומכיון שבך נשארה השאלה בדבר אמתות העדות הזו ישעל פיה דנו והרישעו חוקרים חשובים את ר' משה בלי כל פקפוק. והיות ישעל דברי הבת אין לנו כל פרטים מיוחדים נבדוק את עדות האשה ואמנם עדות זו חסודה מאד ומופרכת מתוך דברי ר' יצחק עצמו ומתוך העובדות. וכדאי לעמוד קודם כל על ההשתלשלות וגלגולי־העדות. שישנם כאן כי לא מפי אשתו של ר' משה שמע ר' יצחק מה ששמע. אלא הוא מפי ר' דוד ור' דוד מפי ר' יוסף ור' יוסף מפי אשתו ור' אשתו מפי אשתו של משה די ליאון (כאם בן ידי יצתי נשים באמצעו); ואיני יודע בפני איזה בית דין היו מקבלים עדות משתלשלת כזו בלי פקפוקים כמו שקבלוה בבית־דינו של גריין.

ואם עיקרי העדות לא נשתנו בהקסרה משה אל פה עד ר' יצחק הרי לכל הפחית יש לבדוק אחר אמתות העיקרים האלה; ואם הם לא יתקיימו כל ערך העדות במה נחשב הוא? והנה אשתו אמיה בהחלט. והיא פרט שאי אפשר לבטלו בלא כלום ולקיים גם יחד שאר העדות. כי ר' משה כתב מבלעדי כל דבר לפניי שאלה איתי. בלא מקורות ובלא כתבים וכי הוא עצמו היה מודה שהכל בא לו משכלו ומדעתו. והיא דבר הנמנע בהחלט מכל הצדדים. קודם כל יוצא מדברי ר' יוסף אבולעפיה (כולי עלמא מודים בזה) שיהיה איוה כתב יד בידי ר' משה—וידא רק כתב ידו הוא¹⁰). ואם בן למה לא הראתה האשה לכל הפחות כתב יד זה שנכתב בידי ר' משה ויטבירדאי שמו לעצמו בשביל ההעתיקו והיא הכחיטה הכל. ומי יודע אם לבה ולב בתה היה שלם עם בעלה שהזניח אותה כפי ספרו של ר' דוד די פאנקורבו. ושנית נראה למשה שאי־אשר

8 לפי דברי ד"ר יצחק בער נוצר Don Jucaf de Avila בתור חוכר מסים בשנת 1285 ובתור בעל־בית באבילה בשנת 1303. ואם חוכר מסים היה אין פלא שיהיה עשיר גדול.

9 איובאלו — באמצע הדרך מן ואלדוליד לאבילה, וגם טאלבריה היא בדרך מאבילה לטולידו.

10 גריין כותב כי משה די ליאון היה נוהר (auf seiner Hut)!

להגיה שר' משה בזמן פעולתי הספרותית כלומר בעשרים שנה שלפני מותו. חברי חלקים גדולים מן הזהר שחדשו היות ומכל חלק וחלק כבר יש מאמרים בספריו הראשונים. שנתחברו עוד בוואדי אלחנאריה ואם כן, כשהעתיק את הזהר באבילה בסוף ימיו בוואדי ובוואדי חלקים גדולים היו בידו באינו צריה שהוא ולא כתב אותם משכלו. ויתר על כן: מצד תוכן הזהר עצמי ודיקא מתוך חלקים עיקריים ממנו יש לסתור עדית זו שהרי פישות שלמות ואיכות וקטעים גדולים שבזהר מעובדים הם בוואדי על-פי מקורות אחרים: יש שהחומר הוא קדום לרוב פירושו כפי בחבמת הפרצוף והשרטוטים הנמצאת בפרישת יתרו ומיסדת על מסורת עתיקה מוזן טקיעת העולם ההלניסטי כפי שאפשר להוכיח; ויש שאפילו צורת הדברים וסגנון הלישון לקוחים ומעובדים מתוך מקורות קדומים יותר; והוא הדין, ביחוד, בנוגע להיכלות. למדרש יונה ועוד¹¹). אם העידה האלמנה כי ר' משה אמר בפניה, שמדעתו ומשכלו חרש כל זאת: או שהיא העידה עדות שקר או שהוא התעה אותה. ואם ר' משה בעצמו שקר בפני אשתו בסרט הישוב זה, שאפשר לבדוק אחריו ולהכחיש איתו בנקל מתוך גוף הזהר, הרי, שהיה לו איזה טעם שלא לספר לה דברים כהוייתם. ואם היא שקרה אין עדותה עדות. ואמנם יש כמה וכמה דרכים לבאר טעמי הדברים, אבל לעצם העובדה אין זה חשוב ולא נאריך כאן על דברים שבלב, נימוקי שקרים מצד האשה ובתה או מצד בעלה. וגם כדאי להדגיש, כי מדברי ר' יצחק דמן עכו נראה, שהתלמיד ר' יעקב הנזכר בסוף דבריו היה קרוב ללבנו ולסודותיו יותר מאשתו ובתו¹²). וכפי שנראה מפתחת המשפט, שהבאתי למעלה, החדושי שנתחדש לר' יצחק מתוך שבועת התלמיד הזה, היה מתייחס למציאות כתביד של הזהר. נוסף לזה את העובדה, שר' יצחק דמן עכו אחרי כל הדרישה והחקירה האמין באמתות הזהר, שהרי הביא את דבריו בתור דברי מדרש אמתי (בשם הכללי מדרש ירושלמי) פעמים אחדות בס' מאירת עינים, שחבר אחרי הזמן הזה, (פירושו לסידוש הרמבין¹³). ובכן נוכל להבין, ישנם הוא עמד סוף-סוף על ערך עדותה של האשה. ויש לתמוה על החוקרים, שלא נתנו לעובדה זו כל חשיבות. ואמנם, אי אפשר לבטל את כח הפעולה, שהביאו את ר' יצחק לידי אמונתו, כי משה די ליאון לא היה זוימן, רק מטעם זה שאבדו מאתנו. ואיך נוכל לדעת, על מה עדותו של התלמיד ר' יעקב היתה מבוססת?

העיקר השני שבעדות האשה היא התשובה המיוחדת לר' משה די ליאון. על דברי אשתו מדוע היא עושה כן? — השיב: אלו הייתי מודיע להם, שמשכלי אני כותב, לא ישנחו בדברי ולא יתנו לי פרומה. כי יאמרו, כי מלבנו היא בודאם אבל עתה כאשר ישמעו שמתוך ספר הזהר, אשר חברי רשבי ברוח הקדש, אני מעתיק, יקנו אותם בדמים יקרים, כאשר עיניך רואותי. הבאתי תשובה זו מלה במלה. לא די שקשה להאמין, שמשנה די ליאון היה מנבל פיו במדה גסה וצינית כזו, אלא קשה גם-כן לייחסה לאשתו, שהרי דברים אלו מנלים בלי כל כסוי איבה ושנאה לר' משה די ליאון ומובנים רק אם נאמרו כדי לבנות איתו בעיני הבריות. ואם

11) הוזכר מכאן גם חיבה מאמרים בשם כפריים אחרים (עיין הרשימה אצל Zunz, Gesammelte Schriften, I, ע' 12/13, ועל רשימה זו יש להוסיף הרבה), ואם גם נאמר שהשמות בדויים, נשארה השאלה לגבי הדרבה מאמרים, המצטיינים גם בסגנונם כשאר הזהר. ימא באמת לוקחו מתוך מקורות אחרים. והוא ענין הדורש חקירה מסודרת. שמסקנותיה אולי לא תהיינה שליליות בהחלט. בין המקורות של הזהר יש לשער גם את סדר גן עדן (שהסתמשו בו במקומות שונים, וביחוד בסכא דמשפטים).

12) התלמיד ר' יעקב הזה הוא בלא ספק אותו ר' יעקב, שמשנה די ליאון חבר לו את ס' הנפש החכמה בשנת ג' לאלף חששי, למען יוכל לזמור וליראה ולדעת בסוד דעת הבריא ומתחילת הדברים בראש חקירת הספר נראה, שהיה ירדו ותלמידו.

13) ככ"ז 17 במינכן הכולל את ס' מצע כצאתי ארבעת מאמרי-מדרש כאלה. עיין גם יה"ש כ-החלוץ IV, ע' 89.

14) יש חיבה מקובלת כזו, שאפשר לגלות שם בדרשות וסוגיות ארוכות בנין וכוונה סודנית מפתיעה. מן הצד האמנותי, לפי דעתי, הסכא דמשפטים הוא הקטע היותר משוכלל בזהר ואמנם, גם בכל שאר החלקים (כפי בראשית, תרוכה, פקודי, בלק וכו') יש קטעים כאלה.

יתברר לנו ממה שנוכחי עוד על יחס ספרי ר' משה לזה, כי תוכן התשובה הזו אינו מתאמת כלל וכלל וכי אי־אפשר שיצאה מפי ר' משה לא בצורתה המזוהמת ולא בתכנה, שאינו נכון, הרי בהכרח יתעורר החשד: שמא בין מנלגלי העדות הזו שאינם ידועים לנו לפי תכונת נפישם ויחסם האישי לר' משה — דבר, שהוא חשוב בוודאי בהערכת נלגולי עדות זו — היה מי שהוא שונא לר' משה ומתכוון להבאיש יוחו ברבים?

אם נסכם איפוא מה שיוצא לנו מדברי ר' יצחק דמן עכו הריהו זה:

א) למעלה מכל ספק מיבטח היא שהעתקות הוחר יצאו מתחת ידי ר' משה די ליאון.

ב) עדות האלמנה, כי מדעתו ומפני איבת הבצע היה מוסיף את הוחר, מופרכת ומוטלת בתכלית הספק ואי־אפשר לבנות בנין שלם על יסוד עדות כזו, שלא ידענו פרטי נלגוליה.

ג) ר' יצחק דמן עכו האמין על יסוד עובדות שאינן ידועות לנו כי באמת היה מדרש אמתי בידי ר' משה, ובכך את שבועתו של ר' משה בפניו בואלדוליד על שלשלת העדות, ששמע באבילה.

ד) על ענין יחס הכותבי, כלומר, כוונותיו הספיריטואליים של ר' משה בתור קדיום כותבי, אעיר יך בקצור, שדבר זה אינו מהאמת מן הצד הפסיכולוגי. בוודאי אפשר לכתחלה, שאילו דפים נכתבו כן, באופן אנטומאטי, בהעדר תודעת המחבר, ויש גם מקומות אחדים בזה, שאפשר להתוכח עליהם מנקודת־מבט זו (למשל ב־סכאי שבפירוש משפטים); ואולם החלקים העיקריים מסודרים באופן, שלא יתכן לגבי כתיבה אנטומאטית, שאינה יודעת סדר ובנין אומנותי, ויתר על כן: הפסיכולוגיה אינה יודעת אף דוגמא אחת בין אלפי המקרים, כי יצירה רוחנית ורעיונית נוצרה בדרך כתיבה אנטומאטית, וגם מצד בקורת הוחר אין שחר לכל נסיון לפרישו בעיקרו כתוצרת יסודית. ולא אתעכב כאן בבטול דעה רחוקה, שלא־ר העובדות והסקסטים אין לה על מה לסמוך.

II

וכאן עלינו להבליע דברים קצרים על הכרוניולוגיה, שיש בה שאלות מסובכות, שכדאי לציין אותן, אם גם אי־אפשר לברר אותן עד הסוף, מה הם התאריכים הקבועים בחייו של ר' משה די ליאון ומה שנת מותו?

בטוח הוא, שבישנת מז' לאלף הישי הקדיש את, ספר הרמון, שלו לר' יוסף בן מודרוס הלוי אבולעפיה. בישנת נ"ח חבר את ספר המשקל (הוא יס' הנפש החכמה) לתלמידו ר' יעקב, שאז היה עוד סירון בדרכי החין, כנראה מתוך הקדמת הספר. בישנת נ"ב חבר את ספר ישקל הקודש, המוקדש גם כן לר' יוסף אבילעפיה. כל הספרים האלה חוברו כפי עדות עצמו בהקדמותיו בעיר ואדאל־חניארה (Quadalajara). בישנת נ"ג חבר בעיר וויבירה (Viverra) — בקצה הצפוני של מלכות־ליאון) את ספרו־משכן העדות, ביטוי נוסחאות שונות: הישניה בשם יס' הסודות, וזה על פי עדות כתבי־יד, ואמנם אין זה מן הנמנעות, שיש כאן שבוש ובמקום וביירה צריך לגרוס אבי לה, שבוש, שמתבאר בנקל בכתיבת הספרים באותה התקופה (ביהוד הלופי למיד ברייש מצויים מאד בכתבי־יד בלתי־מתוקנים¹⁵).

15) השם Viverra נמצא בשני כתבי־יד של ספר הסודות (הפליפי, ע' 28, בכתוב, וויבירה, ובאגרות שריל, ע' 259, בכתוב, וויבירה) וכן גם בהעתקת שריל מכיו גירונדי אצל יעלינק, Beiträge zur Geschichte der Kabbala, חוברת ב', ע' X). עפ"י שטיינשניידר (ברשימת כתבי־יד ברלין, כרך ב', ע' 38) יש גם כתבי־יד הגורסים, גבארה, ועיין דבריו ש. ברישימת ספרי הכורלייאנה, ע' 1848. ויש לציין, שבספר משכן העדות, שנתחבר באותה שנת, לא נמצא המאמר על חסוקוס, לא בכיו ברלין הנמצא לפני ולא בכיו קנפוני, המועתק באגרות שריל, ע' 257. ואת שאר כתבי־היד עוד לא ראיתי, ומי יודע, שמא דבר הוא? ואולי יס' משכן העדות עוד לא חובר בעיר־מושב החדשה, ותחקירה העתידה תוכיח. על כל פנים, אין עוד עדות מפורשת לפונת הגירסא, אבילה.

ואחר שנה זו לא נודע לנו עד היום עוד ספר ממנו. ועל-פי אחת מן הכרוניקות חבר כיד ספרים¹⁶. על שנת ספירתו יש שתי מסורות שהן סותרות זו את זו. בהקדמת בעל היוחסין לדברי ר' יצחק דמן עכו נאמר: שבשנת סיה (1304/05) בא ר' יצחק מחוץ לארץ (איטאליה)? לטילידו. והנה בקמץ הנשמר הוא מספר את דברי נסיעתו דווקא עד בואו לשם. ועל-פי עדות זו מת ר' משה בשנת סיה. והמקור לזה הם בוודאי דברי ר' יצחק עצמם: ואלו היינו יודעים, שלא נפל כאן טבוש, תהיה זאת עדות, שאין להטיל בה ספק. אלא שההקדמה הזו בספר היוחסין אינה מתוקנת כל צרכה ובוודאי נפלה בה איזו ערבוביא. אמנם, דוקא על שנת סיה הוא חוזר פעמים ואי-אפשר לבטל תאריך קבוע מתוך ספר מספר על פי סדר הזמנים, רק משום ששאר הדברים עלו בערבוביא! והנה: אתה הערבוביא שלטת גם במסורת השניה, הנותנת את שנת ניג בשנת ספירתו של רמדיל. ר' יוסף בן צדיק מביא ב-קצור זכר צדיק שלו: נפטר הר' משה בר שם טוב מעיר ליאון וחבר משכן העדות שנת ה' אלפים ניג¹⁷. ובעל היוחסין כותב (כנראה מאותו המקור, או ששאב מר' יוסף בן צדיק) נפטר הר' שם טוב מעיר ליאון המקובל שנת ניג ועשה משכן העדות וספר המשקל וספרים אחרים. ואז היה ר' משה די ליאון באבילה. והוא מואדאל האגדה, שהיה בידו ספר הוהי בראשונה (ע' 222). בדברים האחרונים יש ערבוביא ברורה, כי לא אביו של ר' משה, אלא הוא בעצמו חבר את כל הספרים הנזכרים כאן. ובשנת ניג בוודאי כבר היה אביו מת, כי בשנת ניג מזכיר אותו בנו ר' משה בכני תנצב"ה בהקדמת ס' שקל הקדש¹⁸. המסורת אצל ר' יוסף בן צדיק היא, איפוא, יותר מדוייקת. ומכיון שכך, יש לשאול, אם באמת ר' משה מת כבר בשנת ניג, ואם התאריך בהקדמת דברי ר' יצחק דמן עכו טעות-סופר היא, מאחר שאי-אפשר לייחס טעות כזו לכותב היומן עצמו. ובאמת החזיק בזמן האחרון יצחק סרי ביר (Baer) בדעה זו ויצא להצדיק את שנת ניג כשנת ספירתו של רמדיל¹⁹. הוא חשב, כנראה, שר' יצחק דמן עכו הלך מאי בדרך ישרה לספרה, ועל כל פנים לא שהה זמן רב ביותר בחוץ לארץ ספרד. ומכיון ששאר דבריו של חוקר זה על שנת מותו של ר' פודרוס אבולעפיה היא מיג, דברים נכונים הם וגם אני אבנה עליהם במה שיבוא להלן, כדאי לבקר את דבריו. הוא מפרש את דברי ר' יצחק: "ואבוא לואלדוליד אשר המלך שם". על שנת 1293, כי בתודש מיי-נועדה אז אספת השרים והסנגים הנקראת Cortes בשנת ניג בואלדוליד. ובמקום הועד נמצאו חשוכי היהודים... ואחר סיום הועד הלך הר' משה לשוב לביתו... וזה היה בשנת ניג. ואילם מי יכריחנו לפרש דברי ר' יצחק על אסיפת הקורטים?— ואמנם, בשנת קיה סיה לא היו קרטים, עד כמה שנראה מן המקורות הנמצאים לפני, אבל המלים "אשר המלך שם" נכונות גם בשנת ניג וגם בשנת סיה, אם לא נוציא אותן מידי משוטן, שהרי גם בשנת סיה היה המלך בואלדוליד עד ימי האביב²⁰. ואיכ קשה להביא ראיה מכאן. ומאידך גיסא יש טענות נגד שנת ניג, שאיני רואה עוד אפשרות לפתור אותן. הרי בשנה זו חבר ר' משה את ס' הסודות בוויכירה או אבילה לאחר שעזב את העיר ואדאל חניארה²¹, מקום שבתו בראשונה. ולפי הנירסא, שנבגד, יש לטעון:

16 ר' אברהם בן שלמה מפרוטיואל אצל נויבאווער, סדר החכמים, ח"א, ע' 104. עד כמה ששמות-ספריו ידועים לנו, מובאים הם בכפר משכן-העדות והקודמים לו, רק אגרת אהת מר' משה די ליאון נגד הקראים נזכרה כספר ספירי, שחוכר בדור שלאחריו על-ידי המשומר הידוע אביר סבור גוש (אלפונסו מואלדוליד), עיין: XVIII, Revue des Études Juives, ע' 62.

17 לונדון תרע"א (גרסס ע"י Greenup), ע' 3. כמובן, גם בהקדמת ס' משכן העדות (כ"י ברלין) הוא מזכירו בכתי זה.

18 דביר, ספר שני, תרס"ד, ע' 315.

19 עיין: Crónicas de los Reyes de Castilla בתוך הקבץ Biblioteca de Autores Espanoles LXVI, ע' 136. במקור זה (שחוא מאוחר, כפי שתודיעני ד"ר ביר) לא נזכר כלל, שהיו קורטים בשנת 1293; אולם בקובץ Cortes del reino de Leon y Castilla, שאינו לפני בירושלים, נדפסו התעודות בדבר הקורטים האלה.

20 ב-ספר הסודות (אגרות שר"ל, ע' 259) הוא אומר בסירוש: חברתי הספר הזה בשנת ניג לפרט

(א) אם הנידסא ויברה נכונה, או על כל פנים, אינה משובשת ממלת אבילה: הלא מדברי ר' יצחק דמן עכו יוצא, שהיה מקום-מושב חקבוע או בעיד אבילה ושם נודע בתור מעתיק הזהר ואנשי המקום הכירו אותו (כבר ידעו, כי היה נוהג קלות-ראש בעניני כספים). ואיך יתכן כל זה במשך חדשים אחדים? שהרי ממה נפשך: כדי לקיים שנת ניג בשנת סטירתה, צריכים אנו להניח את הגמעות: כי במשך חצי שנה עד חודש מיי 1293 (אייר תרנ"ג) הספיק ר' משה די ליאון, שיצא רק עתה מואדל הניארה, לחבר ספר די גדול בויבירה בקצה קאשטיליא וליאון (ואפילו בשתי צורות שונות באותה שנה!) להעתיק את ביתו משם לאבילה, בלב קאשטיליא, להשתקע שם ולקנות לו שם — טוב או ירע — בין תושבי המקום ולהעתיק שם חלקים מהזהר, עד שהלך לקורט'ס בואלדוליד! וכל זה לא נראה כלל וכלל.

(ב) אם הנידסא הנכונה היא אבילה, אמנם, אין הקושי גדול כל כך כמו במקרה הראשון; אבל גם אז תשאר השאלה, איך יצא טיבו של ר' משה כל-כך מהר באבילה, שבא שמה רק באותה שנה? — ואם ספרי משכן העדות אולי לא חובר במקום שספר הסודות חובר, מתחזקת ומתעצמת הקושיא פי שנים, כי אז (כמו במקרה הראשון) יהא עלינו להניח שעוד בשנת ניג, בנמרו את "משכן-העדות" היה נר בואדאל הניארה, ורק אחר-כך עבר לאבילה.

והיות שאין בדינו להכריע על יסוד החומר הידוע עד עתה, קשה לבטל את שנת סיה, שבאה בספרי-יוחסין אנב אורחא, ודווקא על-ידי כך אינה היסודה מתחלה. מתוך העובדות האחרות לא יכולתי להוציא קריטריון לזכותו של אחד מן התאריכים האלה. ר' יוסף די אבילה נזכר גם בשנת 1285 וגם בשנת 1303. התלמיד ר' יעקב כבר למד סתרי תורה מפיו בשנת 1290 (וכשבא ר' יצחק לספרה, היה ר' יעקב זה זקן, ואולם אין מכאן ראיה). ומכיון שכך, יק נילוי עובדות חדשות, ובעיקר — בדיקת הכ"י של ספר הימים, חבטל כל ספק ותכריע, ביחוד מאחר ששני אור זק"ש מעיד עליו ברישיתו, "שהוא מזכיר תמיד הזמנים, שבהם חדש חרושיו, או זמן המקרים שקרו לו ולאחרים". ואולי יתנלה גם ספר מספרי רמדיל שמחובר אחרי שנת ניג?

ואם שנת סיה התקיים, בטל, כמובן, כל הקושי הנזכר והכל מתפרש יסה. ואם ר' משה די ליאון עסק בשנים האחרונות בעיקר בהפצת העתקות הזהר, הרי גם זוהי עבודה רבה, שבוודאי דרשה הרבה זמן. כי מתוך העדויות השונות אצל ר' יצחק דמן עכו ניכר, שלא היו לר' משה מעתיקים זולתו. וכאשר ר' יצחק בא לספרה, כבר היו העתקות הספר נפוצות בכמה העתקות בין המקובלים.

ומכיון שנודע שנת סיה אין עוד טענה מיוסדת, ומאידך ניסא ברור הוא שהכרוניקה שיוסף בן צדיק שאב ממנה, אינה נקיה גם היא ממעוות נסות (כמו בדבר זמנו של ר' יוסף נ'קאטיליא!). אסדר להלן כפי קוצר הזמן רק הטענות שיש למעון אם מניחים שנה זו, ואם יהיה אפשר, לקיים בכל זאת את שנת ניג בשנת סטירת ר' משה, באמצע פעולתו הספרותית, יקבל סדר הטענות ננד התיאוריה המחייבת את הרמדיל, ממילא, צורה יותר פשוטה בהרבה דברים). ואומר: ימים ידברו.

III

ובכן נברוק את השאלה והחשד על ר' משה מן הצד הסנימי, מצד יחס פעולתו הספרותית לזרד; והוא העמוד השני, שתיאורית הזיוף על ידי ר' משה די ליאון נשענת עליו, וכמובן, לא אוכל להטפל בשאלה זו כאן לכל יחבה ועמקה, ואכתפק לתת רק את הקוים הכלליים ולציין את דרך החקירה, העומדת כאן על קרקע-בתולה כמעט לנמרי.

היצירה, [אחר] אשר חברתי ספרים אחרים בעיר וואדאל היגרא, מלת אחר חסרה באגרות שד"ל, אבל נמצאת בכ"י ברלין מספר "משכן-העדות". וכאמר מפורש זה סוחר, לפי דעתו, את החשערה, שמא ר' משה הית יושב בשתי הערים וואדאל היגרא וואבילה בעת ובעונה אחת, פעם פה ופעם שם.

וזאת אשר עשו כבר: לקחו ספר אחד מספריו והיא ספר "הגפיש החכמה" (שנתחבר בשנת החמשים לאלף הששי). וזה היה או הספר היחיד לר' משה שנדפס י"א. הישוו אותו עם נ"ף הזהר, — והנה כל תוכן הספר נמצא בזהר, ולעתים קרובות — אפילו מלה במלה; אלא שבספר "הגפיש החכמה" נאמרו הדברים בעברית ובוהר — בארמית. בדקו את שאר ספריו עד כמה שהיו ידועים אז, והנה אותו החזיון. ואפילו שניאות — או מה שחשבו להיות שניאות — בספוקי תנ"ך הנובאים במקומות ידועים, חזרות גם בזהר וגם בספ"ו י"א). ההשוואות האלה, ספר מול ספר, עשו בשעתן הוי"ט גדול. בלי נתח הפרטים וראיות חותכות — רק על פי אימדנא — גורו אומר, שדבריו של ר' משה הם מקוריים ודברי הזהר לקוחים מתוכם, אלא שפוסט בערפלי הסגנון הארמי. ומכאן — התיאוריה הגפושעה, כי בראות ר' משה די ליאון, שספ"ו לא עשו רושם, עמד ותלה אותם בר' שמעון ב"ר יוחאי.

ואולם התיאוריה הזו וכל ההשקפה על יחס הזהר לספ"ו של ר' משה אינה קיימת בפני העובדות הספרותיות והסילולוגיות. כי באמת: מכל ספ"ו, מספרו הראשון, ספר "שו"ת עדות" (שבו סתח את חב"ד ל"פי עדות עצמי" י"א), עד ספר "משכן העדות", ניכרת הכרה וראיה, שלא על דעת עצמו חוברו — דבר, שבכלל יקרה המציאות הוא מאד אצל המקובלים בתקופה ההיא, אלא על יסוד מדרשי י"א ב"ה, שהביא איתם בכל ספ"ו כמעט על כל דף ודף. וגם בשאר מקומות אף פעם לא נמצא שיאמר, שדרוש ידוע מחודש אצלו, אלא אדרבה: כל דבר נמסר אצלו בצורת גילוי סוד, אמנם, נסתר מעיני ההמון, אבל לא מחודש על-ידו. ומליצות כמו: "והנני מגלה לך סוד גדול" וכיוצא בהן, אינן מורות כלל, שהמתבר חרש סוד זה ומתפאר בו י"א). וכל חקירה על ציטאטים במסרי ראשוני המקובלים, תוכיח על זה. ר' משה מביא מקורותיו בשמות שונים: "ראיתי במדרש", "ראיתי בסתרי תורה", "ראיתי בסתרי הייחוד" י"א), "אמר במדרש ירושלמי", ועוד בצורות חניניות יותר, כמו: "יש ענינים ננוזים... בדברי הסתרים מסוד קדמיני גדולי עולם" י"א), "אמר חכמי עליון הקדמונים במדרש", "ראיתי על גר-החכמים הקדמונים" י"א); ועוד, ועוד. וכוונתו בשם "סתרי-תורה", הגפוש אצלו

(21) באויליא שסיח. ועליו האריך יעלינק בספרו הנזכר למעלה הערה 1.
 (22) אמנם, נכשל גריץ, שבנה על "עם-הארצות" זו של משה די ליאון, שהביא בספר "הרמב"ך שלו את הספוקי. ראו חזו מפעלות י"א, אשר שם שמות בארץ (תהלים, ס"ו, ס"ז). ודרש את השם י"א, וכן בזהר, בראשית דף ג"ח ע"ב; והנה בנוסח ספר תהלים כתוב כאן השם אל הים, דוקא — וכבר Myer בספרו Qabbalah, ע' 91, וגם הרב Ehrentreu ב-Jahrbuch der jüdisch-litterarischen Gesellschaft, IX, 10, העירו בצדק. שבאמת היתה גירסא כזו בהרכבה כתבי-יד ואין כאן משום פתוואת.
 (23) בחקירתו ל"פי שקל הקודש", ע' 3: כי מקורם זה בהתחלת החבורים אשר עשיתי, חברתי ספר הנקרא שושן עדות".

(24) עד כמה שנאתו של גריץ לקבלה קלקלה את השורה וסימאה את עיניו, יוצא מדבריו VII, 498/99 (תרגום ספ"ו, V, 399), ששם הביא מאמר מספר "משכן העדות", המתחיל: "וכיון דאתא לידן מלתא, נאמר בהמה שהוא גנוז בחדרי חדרים ליראי ה'"; ואותו מאמר נמצא בזהר, וגריץ מסיים: "והנה חיים די ליאון ישמח בפירושו זה במשכן העדות ויאמר, כי המצאתו היא" (sie als ein von ihm) (gefundenes Geheimnis ausgibt), — והלא איפכא מסתברא! שהרי פתיחה זו טראה בגלוי על ציטאט והדברים הגנוזים בחורי חורים, וכו', הם הם דברי הזהר, שהוא "חולך רכיל ומגלה סודים" (כפי דבריו במקומות אחרים). ובצורות כאלו מביאים כמעט כל המקובלים הראשונים את דברי מקורותיהם (ודי ברמיהו לסגנון הרמב"ן בפירושו לתורה). — שפ"ר ה"ט ב"ט בתרגומו את כל הפתיחה הזו, אך את גר-דינו של גריץ השאיר, וכמוכן, אין כל הבנה ופעם לדברי גריץ מתוך התרגום העברי.

(25) שקל הקודש, ע' 99: כי ראיתי בסתרי תורה ענינים רבים ופנימיים, על קיש. ועיין בזהר, ויקחל, דף רפ"ז ע"ב. רז"ן דייחודא במלה דאחר. גם מה שמביא בספר "שקל הקודש", ע' 104. על קיש מ.ספרא ר"ב המנונא סבא מכוון ליתודא ר"ב המנונא סבא, שנוכר שם, בזהר, אלא שמשח די ליאון מוסיף דברים אחדים, שאינם בזהר שלפנינו.

(26) שקל הקודש, ע' 74.

(27) אלה האחרונים בס' "משכן העדות" (כ"י ברליון).

ביותר, ל ס פ - ולא לשימועות סתם, וזה ניכר מפתיחות מעין זה: "אמרו בסתרי תורה ובמקומות אחרים". הציטאטים המרובים האלה שלא נחסרו עוד כלל ודורשים עיון מיוחדת, הם מלאים ענין. באותם המאמרים המעטים, שהוא מביאם מלה במלה, הלשון היא לישון אימית של הוזהר לכל פרטיה וסירוסיה וגם את "שמעון בר יוחאי" את ר' אבא, ר' יוסי ואחרים מן ה"חבריא" שבזהר, הוא מזכיר בסירוש במקומות שונים⁽²⁸⁾. ובכן יש לשאול: האם ציטאטים אלה לקחים מן הוזהר? ואולי זייפו כולם מראש?

באמת, הרוב המכריע של הציטאטים האלה נמצא בזהר בחלקים שונים; אלא שערך היום לא נודע אף אחד מן ה"עיא מהימנא" ימן ה"תקנים" שהם החלקים, שבזוודאי ובזוודאי נתחברו בזמן מאוחר מאד, קריב לימי "משה די ליאון, ואולי גם קרוב לביתו, ושתיקתו זו — הלא דבר היא! נמצאים גם מאמרים אחדים, שאי-אפשר לזהות אותם היום, כלומר, שלא נשמרו בזהר הנדפס. לפני הראשונים, שהביאו את הוזהר באיכות, מבעל ספר "לבנת הספיר" עד ר' יהודה חייט ואחרים, עוד היו כמה קטעי זהר, שאינם בנוסח הנדפס. למשל, הוזהר על התאבקותו של יעקב עם המלאך⁽²⁹⁾. ודוקא ביניהם נמצאים גם כאלה, שהובאו בספרי משה די ליאון בתור מדרשים, ואפשר גם-כן, שלא כל המדרשים האלה נשאבו ממקור אחד.

הציטאטים האלה מקומים ענינים רבים ושונים, ואם לא נוכל לומר, כי זייפו מראש, חייבים אנו להודות, כי לכל הפחות, איזה מדרש רחב וקבלי היה לעיני ר' משה, אלא שעוד אי-אפשר להכריע היום. באיזו צורה ובאיזה היקף, ועל כל פנים אפשר להניד בהחלט, שכל התיאוריה על חבור הוזהר אחר שאר ספרי ר' משה ונימוקה בעניני כסף, במלה ומבוטלת, וביחד עמה — גם החלק הישני שבעדות המיוחסת לאשתו אצל ר' יצחק דמן עכו, שהרי ממה נפשך: אם זוייף הוזהר, זוייף קודם כל שאר הבוריו, בהיותו בתור ותלמיד בלתי-נודע. כי אין כל טענה אחר העובדה שכל ספרו הראשון ספר-שירין ערות, כבר בנוי על דרשות זהריות כמעט מראשו ועד סופו. ודוקא בספר זה, שקטע גדול ממנו, יותר מן המחצה, נמצא בכתב-יד (47) במינכן, כבר יש מן המקומות היותר עמוקים ומפורסמים (כמו הדרוש הנפלא על הפסוקים "כי ה' אלקיך איש אוכלה", גם "ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כילכם היום", שבסוף פרשת בראשית), וגם הוא מביא מדרשים נעלמים בשם "סתרי תורה"⁽³⁰⁾.

ובכן נשאל לנו לבדוק את האפשרות האחרונה הזו: כי משה די ליאון חביר את הוזהר קודם שהתחיל מפרסם ספרים בשמו ומשתמש בהם בזהר זה, ואולם, מלבד שהשעיה כזו רחוקה מאד מן הצד הפסיכולוגי, ניתנת היא להסתר משני צדדים:

(א) מצד הוזהר עצמו

(ב) מצד הציטאטים הראשונים מן הוזהר, או מתוך מה ששהיה מקורו, בספרים שחברו לפני ר' משה די ליאון⁽³¹⁾.

(28) ספר המשקל, סוד יום טוב.

(29) עיון, לטאל, בספר המשקל (הנדפס בלא סימני דפים). סימן נ"ב; בספר שקל הקודש, ע' 21 (נמצא במדרש רות הנעלים), ע' 68 (ר' אבא פתח...), ע' 69 (ר' שמעון בר יוחאי, והוא בזהר, ח"ב, דף ס"ג ע"א), ע' 128, 129; בספר, מסכן הערות, דף ל"א ע"ב (ר' אבא).

(30) הנמצא בס' לבנת הספיר (ירושלם תיעוד), דף ס"ח ע"ד, ובפיו הר' יהודה חייט ל"ספר המערכת (מנטובה ש"ח), דף ס"ז ע"א, ואינו בזהר שלפנינו. ואמנם, בס' שקל הקודש, ע' 13, הוא מביאו בפתיחה, ראיתי במדרש.

(31) עיון מה שהביא טאטס הרב בעל הדרת קודש במחזור, שער בת רבים, (ויניציאה) תע"ו חלק א', דף כ"ט ע"א (32) צריך להזות על האמת, שכמעט כל הראיות טשני הצדדים האלה, שחובאו ע"י הרד"ל במאמר קדמות הוזהר, אינן ראיות, ואין להתפלא, שלא עשו רושם על חוקרים רציניים. חסרת ירוח שבין קבלת

סתירה כזו מצד הזהר — כיצד? — אם מרדקקים כהונן בהשוואת דברי הזהר ודברי ר' משה המיוסדים עליהם, כי אז מתברר במקומית הרבה, ובמקומות קשים דוקא, ידברי הזהר, — שכידוע, לפעמים קרובות אינם מובנים לנו לנמרם, — גם לר' משה לא היי מובנים. וזה גם בנוגע לתוכן (25) ונס בנוגע ל לשון. לשוננו של הזהר היא ענין גדול בסני עצמו. יש לה חוקים-סגנון משלה ואוצר-מלים משלה. נשמרו בה בצורות מקולקלות גם הרבה מלים. ובתוכם למשל Terminus technicus מתוך האלכימיה ההלניסטית (26) — שאינן מצויות בשום ספר עברי אי רבני אחר. יש מלים תלמודיות, שהזהר טרם את כוונתן ומשה די ליאון עמד בסניהן כמשתאה; ואם העתיק קטע אימי לעברית ונסנש במלה כזו או בבטוי כזה, הכניסם, בלא לתרגמם לניף העברי של ספרו (26) ויתר על כן: משה די ליאון נמשך היא מאד אחר סגנון הזהר ומישפע ממנו. ועל-כן סגנינו מוזר עד מאד וישונה לנמרי מסגנונם של שאר מקובלי-הזהר. ולפעמים קרובות לביחוד בספרו הראשון ובספר "שקל הקודש" אין הבנה לדבריו אלא אם כן מתרגמים אותם בחזרה ל לשון הזהר. ואף-על-פי-כן ניכר הבדל בילט בין סגנונו ובין סגנון הזהר בהרבה סרטים שאין לי לפרטם כאן. וכל ענין זה של פילולוגית-הזהר, שמחייבי משה די ליאון לא השגיתו בי כלל, יש להאריך עליו בכללים ובפרטים ואין כאן המקום לכך. ואין צורך להדגיש. שבדבר זה דוקא: בנתוח המפורט והפילולוגי של יחס הזהר לכתבי משה די ליאון, תלוי עצם ההחלטה המכרעת על כל שאלתנו; ודברי כאן יכולים להיות רק בבחינת ימיוזת על עצם הפילולוגיה.

וגם זה כדאי להזכיר, שפעם אחת מביא משה די ליאון מן "מדרש ירושלמי" דברים נוטים לקבלה — ומקצתם נמצאים בנוסח הזהר שלפנינו, במדרש הנעלם לרית. והוא מסיים (26): "עד כאן יאיתי ואני תמה על אותם שהיי קדמונים בתחלה, היאך לא הגיע לידם ענין זה" (הנוגע לדיני קריאת ישמע). ומכאן אני למדים, שכבר ר' משה עצמו נכשל באיתם הקטעים המובאים בתשובות גאונים "שערי תשובה". ואין כל טעם לחישוב את ר' משה עצמו ביוזמים אלה מכיון שציטאטים ממין זה נמצאים כבר בספרי המקובלים בימי הרמב"ן (27). ואם נאמר, שמשה די ליאון היה מתודד וערום עד

הזהר ודברי ס', נפש החכמה, עד כמה שהביא אותן הירדל, אינן סתירות ממש. הראיה מספר השם אינה ראיה, כפי שהוכחתי במאמרי במקריית ספר, א' ע' 45—52. סדר הסדריות: בריאה, יצירה, עשיה, מלמטה למעלה, הוא סדר כל הראשונים ומיוסד על דעת חכמיה, וככלל אין כאן, עולמות, והזהר בעיקרו בכלל אינו מזכיר אף פעם את סדר ד' עולמות אביע (הנמצא רק ברעיא מהיסנאי יובתיקונים ובהוספות אחרות) כי כל תורה זו זרה לו לגמרה (וכזה נכשל ה. צייסלין בתקופה VI ע' 333). על ראיותיו של הירדל מתשובות-הגאונים המזוייפות עיין למטה. ומכל דבריו מתקיים רק מה שכתב על ר' סודרוס אכולעסיה.

(33) יחס של חצי-הכנה וכוונה לתת לדברים צורה יותר פשוטה משיאוויה להם. על-פי הזהר, ניכרים ביותר בכל מה שכתב ר' ליאון על ההתחלות הראשונות של האצילות, תורת הגקודה הנעלמת. ועל זה יש להאריך ולא זה המקום.

(34) סוסיפתא דדהבא, לפי דברי רוב, אייזלר מיונית $\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma$ ועיין מאמרינו ב" Monatschrift 1925, ע' 27, 365, 371. דברי גריץ, שכל המלים האלו בדויות הן סדעתי של ר' משה כדרי לעשות רושם על-ידי זרותם, אינם ראויים להכחשה. ואיפכא מסתברא: המלים האלו שנתקלקלו, כמובן, בהעתקות וצריכות עיון רב, הן טענה חזקה לזכותה של הדעה, שכאמת נשתמרו בזהר גם שרידים מסדרשים קדמונים. ועל המלים האלה אייך במקום אחר.

(35) כן, למשל, מלת אסקופא (סוף תחיתון) משמשת בזהר לענין אחר לגמרי: בית אוצר או כדומה לזה. ותמיד בבטויים מעין אלה. כאסקופא דא דאחמליא מכל פוכא דעלמאי (חיא, דף 46b, 67a, ח"ב, דף 83b ועוד). סתים כלא באסקופא חדא (ח"ג, דף 69a). והנה משה די ליאון כותב בס' שושן עדות, דף 360b, על ספירת החכמה, שהיא באסקופא. שכל הגנוזים נגזים שם בתוכה. ולא תיגס את המלה המוזרת. — וחקושי בשמוש-השפה אינו משתנה, אם בעלי הזהר גזרו מלה זו אולי באיסקפא, כירה וקאס כמו שנמסר לפרש סלוצקי בס', מערכה לקריאת מערכת (ווילנה תרל"א) ע' 37.

(36) שקל הקודש, ע' 107.

(37) גברי יצחק דמן לנו קורא בכברו. בנורת גיבוי וית דודי בשם מדרש ירושלמי. והוא אמנם

כדי לכתוב כל זה בתרמית, הרי מכל ספריו ומרושם אישיותו אין כל טעם לחשד בזה, ודוקא אם נאמין לדברי אשתו יתנגדו דבריו הגלויים והציניים אליה לערמוניות כזו.

ואחרון אחריו: שאלת הציטאטים הראשונים מן הזהר בספרי מקובלים אחרים. זמן יב חשוב, שר' משה די ליאון היה הראשון, שבכלל הביא מאמרים הנמצאים רק בזהר. וזה חזק את החשד נגדו, כמוכן. ואולם לא די שאחרו את זמן העד האחד, שהיה מעיד אהרת, אלא לא השניחו כלל בעובדה, שבמעט כל ספרות-הקבלה מתקופת הרמב"ן וברור שלאחריו לא נדפכה, וחלק גדול מאד גם אבד מכנה. ואיש לא בדק את השיידים אשר שרדו, ואולי הם הם שיטענו את דעותינו הרבה! ועל כל פנים, כבר היום עדותם של שני מקובלים, שכתבו קודם שר"מ די ליאון פרסם את ספריו ונודע ברבים, הורסת את כל ההנחה הזו עד היכוד. ודם: ר' טודרוס הלוי אבולעפיה ור' יוסף גיקאטיליא.

ר' טודרוס אבולעפיה היה נשיא בעמו, גדול בחכמה ובעושר. הוא מת בשיבה טובה בשנת ס"ג לאלף השישי (1283) — כדברי ס' יחסין — והתאריך החשוב הזה עומד בפני כל בקורת ומתקיים על ידי כל התעודות העבריות והספרדיות, כפי שהוכיח אחד החוקרים (יצחק פ. ביר) באחת מן השנים האחרונות. ולישוא השתדלו נריין ושאר מרשיעי משה די ליאון לאחר זמנו יותר מעשרים שנה ולבטל בזה את כח-עדויותיו³⁸). ולא די שר' טודרוס עמד בחצר מלך קאשטיליא בין גדולי-יועציו, אלא ספריו בקבלה מעידים עליו, שעמד גם "בהיכלי המלך סנימה". וספריו אוצר בלום הם לקבלת הראשונים; אלא שדרכו בדרך הרמב"ן: "לחכימא ברמיוא". וכמוכן, אין נדנד של חשש, שמא הוא עצמו פדה כל אותן הקבלות העמוקות, שרזמו להן בספריו (ישפירוש מקצתן נמצא באמת בספרי ר' יצחק בן יעקב הכהן, בן דורו). והנה בספר "אוצר הכבוד", שחבר בימי זקנתו, היא מביא כארבעה או חמישה מאמרים³⁹) בלשון הזהר, הנמצאים שם באמת. ויתר על כן: אפילו בספר "שער הרזים" שלו, שחבר רק שנים מעטות אחר מות הרמב"ן, — והוא פירוש למזמור י"ט בתהלים ונמצא לפני מ"י מינכן 209 — נמצאים גם שני ציטאטים מפירושים וגם רמזים שונים לקבלות הנכללות בזהר. הוא מביא שם (דף נ"ז ע"ב): "ובשם ה' אלחנן מקורביל ראיתי כתוב זהו לשוני: מסורת בידנו מוקנים קדמונים, כי הנקודה עולם התנועה המעורר עולם האותיות כמלך המתעורר עם גדוליו וחיליו, והכתרים הם סימני המלכים המוכתרים בכתרי המלכות. ע"כ לשוני". והנה כמעט אותו הענין ובדיוק אותו המישל נמצא בתחלת הזהר, דף ס"ז ע"ב, ושם נאמרו הדברים על יחס התנועות (כלומר הטעמים, וכן הוא בנירסאות אחרות) לנקודות ואותיות "ומתנענעין אבתרייהו אתוון ונקודי בחיילין בת-מלכיהון". ואם כן, קרוב לשער, שכבר היו לפני ר' טודרוס עיקרי קבלה מעין זו הנמצאת בזהר, ולא איכפת, אם באמת ר' אלחנן מקורביל מבעלי התוספות הוא, שקבל קבלה זו. על כל פנים, את משה די ליאון אי-אפשר

שם כללי מאד, שהוא חל על כמה וכמה ספרים. — על מאמרים מגנוסס ירושלטי הנמצאים בשורת שער-תשובה בנה הר"דל בשעתו כגדלים פורחים באויר. ואמנם, המאמרים נוספו דוקא בסוף תשובות אמתיות כתחיכה בפני עצמה (כמו כסימנים ניה, ר"כ, של"ג) או כתשובות, שנודוּפו מראש ועד סוף, כמו של"ד. ומאד כדאי לציין, שרוב המאמרים אינם בזהר שלפנינו, ורק מקצתם מצויים בו. ואין כחם זכר לרשכ"י. ולפי דעתי, כל הזיופים האלה נעשו בדורו של ר' יצחק סני גהור, אם לא קודם לכן, כשהתחילו בחוג ידוע (הוא תרגו, שיעא ממנו, מסר העיון והדומים לו) להוציא פסידוגראפים בשם הגאונים, כן, לכל הפדות, בחוג ההוא נכתבו התשובות (בשם ר' האיי גאון) על כתיבת שם הויה בציור עיונין, שהיו לפני הראשונים; ובאחת מהן מובא מאמר בלשון ארמית נגד הפילוסופיה.

38) עיין דבריו של כיר ב.דכיר, ס' שני, עמ' 314—317 וההערות בקרית ספר, א', ע' 168. גריץ עצמו הפליג לומר, שאם טודרוס אבולעפיה באמת נפטר בשנת מ"ג, אין עוד לדבר על ר"מ די ליאון כעל מחבר הזהר! (VII. 498).

39) עיין ברפוס נאוידוואהר תקס"ת, דף א' ע"א למטה (= זהר, ח"ג, דף רס"ב א'), דף י"ט, ע"ב (= זהר

לחשוד! .. המאמר השני הוא הנמצא גם ב"אוצר הכבוד" (והוא לפנינו בזהר, ח"א, דף קמ"ה ע"ב): "שכן מצינו בדברי רז"ל, דרבן יוחנן בן זכאי היה אומר על האי ססוקא: ויטם אשתי מהיטבאל בת מטרה, שליש מאות הלכית ססוקות, (על רצת לגלותן) אלא לר' אליעזר ולר' אלעזר בן ערך תלמידיו, דהיו עסקי במעשה מרכבה קמיה". ור' טודרוס ממשך ב"מיוזת אלה, שיש להן הכנה יק מתוך דברי ה"אדרות" שבוהר ומתוך דברי חברו ר' יצחק הכהן: "ובאמת אסור הג' חסתי דברי ממנו משתלשל זיו-ד בסוד מהיטבאל בת מטרה: ומשם יסרד. ובמחלת בת ישמעאל והגר ומהיטבאל הריחותי מפי רבותי ריח דברים נפלאים וסודות נכבדים ונידאים, מסרום לי על דרך הקבלה הידועה בהסתרו ובצנעא, והיא דעת פליאה ונעלמה, אין עוד סבין ואין אתנו יודע עד מהי, וכולי עלמא לא פליגי, שלא ר' משה די ליאון (הצעיר ממני כארבעים שנה) היה מורה של טודרוס אבולעפיה.

ושנית, נמצאים מאמרים מן ה"אדרא רבא" שבוהר, בשם "אמרו חז"ל (בבבא ענין עמוק שאמר לדבר עלי: בפרהסיא) בספרי ר' יוסף ג'יקאטיליא, וביהוד בספר "שערי אורה", ומאחר שר' משה די ליאון בעצמו כבר מצטט את ס' "שערי אורה" בספרו "משכן העדות" משנת ג'ג"ו, אין כל ספק, שגם ר' יוסף ג'יקאטיליא הכיר חלקים וחלקים עקריים ומרכזיים דוקא במי ה"אדרות", מקבלות הזהר קודם שמביאם משה די ליאון (אג, לכל הפחות, בתחילת פעולתו הספרותית). הלא הן הקבלות על "אריך אנפין" ו"זעיר אנפין" (אג, הדרשות על הפתגם: "הכל תלוי במול ואפילו ספר תורה שבהיכל" בדרך הסודי), ועוד, כמובן, אין בידינו להכריע, אם ידע את ה"אדרות" עצמן בצורתן הספרותית הנוכחית, ואם יבוא מי שיאמר שר' משה די ליאון חבר איתן על יסוד המסורות העתיקות, לא יהא זה בעינינו מן הנמנעות מלכתחילה, ורק חקירה פריטית תוכל להכריע בדבר אפשיזות זו: אם יש בה ממש ואם אין, ואמנם, יש לציין, שגם ספרו של ר' יוסף ג'יקאטיליא מלאים בטוים זהריים - ואפילו בלתי-מובנים, במי "נרדני ניםוסין" (אג, - אלא שלא שמו לב להם, וכל הפקעת של שאלות על יחסם ההדדי של ר' משה די ליאון ור' יוסף ג'יקאטיליא (שאלות, שחתעוררנה ביתר עיז וכח משהתעוררו עד עכשיו) תדרוש עיון מיוחד").

ח"ב: דף ה' ע"ב), ושני המאמרים, שהעיר עליהם הרד"ל - דף כ"ז ע"א וליו ע"א, ואין כל יסוד לדברי גריץ האומר, כי מפתחת ר' פודרוס: "ושוב ראיתי, ניכר, שהזהר בא לו רק מוסן קרוב, קשה להבין, איך, ופליג התוקר הגדול הזה להוציא הדברים מפשוטם.

(40) הוא מביא שלשת מאמרים או רמיוזת משם, בדף י"ב ע"א, בסוד חמלקות, הוא אומר: רז"ל אמרו מכה רבה, כי יותר טוב הוא לזח החופא שילקה בזה העולם מ' חסר אחת במלקות ויחזור בתשובה משיניחנה וילקה מכה רבה, כלומר, מסדת כה, שהיא מלת ארני, כמו שכתוב בארוכה בספר שערי אורה. וחנה הדברים הם בשערי אורה לר' יוסף ג'יקאטיליא (אזיכך תע"ד) דף י"ד ע"ב, והיות שספר "שערי אורה" בצורתו הנדפסת חסר (דבר שלא שמו לו לב), וביחוד בשערי הראשון והחמשי, לאנ מצאו בדפוסים שני המאמרים האחרים שמביא ר"מ די ליאון, כן, למשל, הוא מביא משם על סוד הלבנה, ואמנם, כל הפרק הזה על סוד הלבנה חסר בשערי הראשון, ואף-על-פי שבסוף השערי נזכר גם בדפוסים, שחיה שם פרק בוחו (עיון גם רשימת ה-Bodleiana, ע' 1462).

(41) תקוני הזקן (=תקוני דיקנא שבאדרות) נרמזו בדף ס"ו ע"ב (והענין סוד גדול מסודות המרכבה), וכן אחר-כך: "והיורע סוד שערות הזקן, ידע סוד תפארת, ומסוד זה נולדו כל פיקי המרכבה" (זה בדיוק ענין ה"אדרא"). על "אריך אנפין" ו"זעיר אנפין" הוא מאריך בדף פ"ב ע"ב (וואל תהרס להשיב עלי בענין אדם קצר אפים—זעיר אנפין—כי עמוק הוא); ושם גם הדבור על "גב על חוספס" בדרך ה"אדרא". וכן בדף ק"ג ע"ב וק"ד ע"א הוא רומז לקבלות עמוקות וסתומות, אם תזכה תקבל מפה אל פחי, בענין נסתוד ואלח מלכים אשר מלכו בארץ ארום" - וחנה הדברים ב"אדרא רבא!

(42) עיון זהר, ח"ג, דף קל"ד, ע"א, ושם מובא כמאמר של "ספרא דצניעותא" ואינו בסר"צ שלנו, ובס' "שערי אורה", דף י"ג ע"ב, ס' א' וב', וכן בשערי צדקי לאותו המחבר.

(43) מלה זו, שחיה שגורה כאד בוחר, נמצאת גם בשערי אורה, דף ע"ט ע"ב - לשון הזהר בולפת גם כמסויו, תקוני כלהי וכיוצא בזה.

אחד שני המחברים האלו נמצא עוד שלישי, -- והוא בוודאי בזמנו של ר' משה, -- שהביא מאמרים מן ה"מד"ש של ר' שמעון בן יוחאי, והוא: ר' בחיי בן אשר בפירושו על התורה. שחובר בשנת ג"א לאלף הששי (1291). לא די, ושהוא מביא שתי פעמים מאמרים בהזכרת המקור ומעיד בזה, שבאו לידו קונטרסים מהעתקותיו של ר' משה די ליאון י"א, אלא גם בכמה מקומות אחרים ניכר מתוכן דבריו, כי בקבלותיו היו גם מקצת קבלות-הזהר. ודבריו על הסטיק ואלה המלכים אשר מלכו בא"י אדום" "על דרך הקבלה" מוכיחים שהרי גם הם מכוונים לאותה הקבלה. שגם ר' שודרוס אבולעפיה וגם בעל שערי אורה רמזו עליה בענין זה. ומדבריו ניכר בהחלט, שגם בימיו (כלומר, בהקיסתו של ר' משה עצמה!) קבלות אלו, שהן מנוסי ה"אדרות", עוד לא ניתנו להתפרסם ברבים י"א.

ויש לשער, כי עוד ימצאו מאמרים כאלה, אם יעמיקו יותר בכתבי יד של המקובלים הראשונים המצפים לפרסומם י"א.

ובכן יוצא לנו אחרי כל החקירה והדרישה: חקירת העדות אצל ר' יצחק דמן עכו והישקפה כללית על יחס פעולתו הספרותית של ר' משה לזהר, שהתיאוריות על ר' משה די ליאון בתור "מהבר" הזהר הן בבחינת "עורבא פרח", ואינן קיימות (או ביתר דיוק: יש לשער, שלא תחקיימנה) בפני העובדות.

בימי בחרותו של ר' משה כבר ידעו מקובלים ידועים חלקים בודדים מן הזהר באיזו צורה שהיא. בטוח הוא, כי חלקים גדולים אחרים כבר היו בידי ר' משה, קודם שהתחיל מחבר ספרים בשמו. יש לשער, כי בהשוואת הזהר וספרי ר' משה, שעוד עתידה להעשות בכל הפרטים, יכירו בדרך סילולוגי, שדין-הקדימה הוא על צד הזהר. ואם גם אנו עוד לא נתן את התשובה האחרונה, מאחר שלא יכולנו להכנס לפרטים הנצרכים לכך, על כל פנים רשאים אנו לומר, שלא נשאר בידינו כלום לדון את ר' משה בתור זייסן באופן חיובי.

ומכיון שכך, כל השאלה על התהוות הזהר והשאלה בדבר עריכתו וסדרו וכדבר יחסו האמתי לר' משה די ליאון תתעורר מחדש, ואמנם -- לתת תשובה חיובית על שאלות אלו ולהניד, כי צד

44) בידי נמצא זהר, חלק שני. מדפוס מנאוכה, שהוא כולל היבח הערות מיד איפלקית של חמאה הפ"ז או הי"ז. לקורא ומעיר הזה היתה. כנראה, ספריה קבלית עשירה מאד והוא מביא גם היבח דברים בלתי ידועים מכתבי-יד. ושלא פעמים הוא מביא מקומות הזהר מתוך "נימוקי הר"י גיקאטיליא" ואולי כוון בשם זה ל"סודות" על כסח מצות. שמקצתם נמצאים בסוף ספר, היכל הי"א. ובכמה כתבי-יד יש ביניהם גם כאלה, שסביאיים את הזהר (כן, למשל, בכ"י מרצבך, 88, באראנקפורט, דף ה' א': ענין אחר ששמע ישראל). ולא אכריע כאן, אם הם אמתיים, כי הדבר צריך בדוקה יתירה. וכן הוא מזכיר שם (לדף ק"ח ע"ב): והר"י גיקאטיליא ז"ל כתב בתשובה ששמע. שזוהי דעת הזהר [שאין תסילין במוסף]. ונתן טעם בדבר כפני שהמוסף הוא סוד רוח הקודש ותסילה של ראש גיב ודבריו אלו צריע. ואולי לקח את דבריו מספר, בית יוסף לאו"ח, ס' כ"ה? -- וגם בכ"י, ס' תכ"ז מובאה תשובה מר' יוסף גיקאטיליא על-פי קבלה. ועיין ספקותיו של שפ"י בשניידר על זה ברישימת ה-Bodleiana, ע' 1470 נמוקיו של ר"י גיקאטיליא כבר מובאים בספר, לבנת חספיר, דף 67c, וגם שם הסגנון קרוב ללשון הזהר. וכן, לקופי הרב יוסף גיקאטיליא כס', באר מים חיים לר' חיים עובדיה (שאלוניקי ש"ו) דף ע"ב ע"ד.

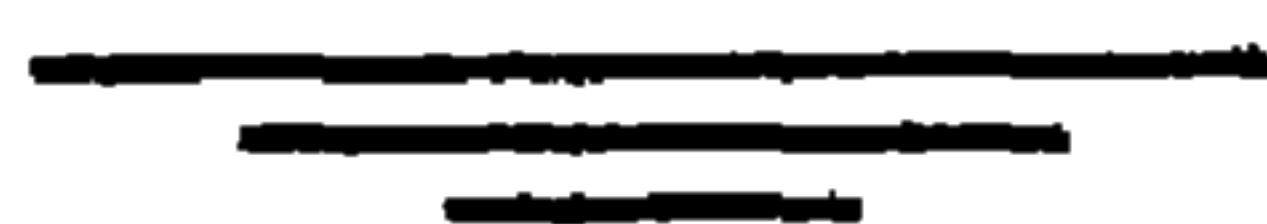
45) עיין לכראשית, א', כ', ושמות: כ"א, כ"ב.

46) ואתן את דבריו כאן: ועל דרך הקבלה ואלה המלכים אשר מלכו כארץ אדום ירמח על העולמות שברא הקב"ה במדת הדין קודם שברא העולם הזה וקודם שמגלה מלכותו בעולם הזה, זהו לשני מלך לבני ישראל, ומכאן שהיה כונה עולמות ומחריבן, עד שברא את אלו ושתף בהם מדת הרחמים, ולא אוכל לפרש כי הדברים עמוקים נשגבים. נעלמים, עומדים ברומו של עולם. וכל צרף המוטיבוס המרשיים השונים האלה כל ואותם הדברים העמוקים עיין באדרא רבתי (ח"ג, דף קל"ה).

47) אודיע כאן, כי לכל הפחות כל כתבי ר' משה די ליאון הנמצאים עוד אתג בכתובים, ימצאו את גאולתם כי האגודה ליסוד ולקיום אקדמיה למדעי היחודות בברלין קבלה על עצמהו

נוצר וכיצד סודר הזהר, אם אולי משה די ליאון היה מסדרי מקורות מדרשיים, ישהיו לסניו מומנים בלתי-ידועים, באופן חדש, ואם בשעת הסדור הוסיף גם הוא נוסף משלו, ואיך נתגלגלו שרידי דורות קדומים עד לידי ר' משה והקודמים לו בין מקיבלי קאשטיליא -- כל אלה תלויים בחקירה חדשה ושיטתית על דתסתחות הקבלה כולה, בלא משפטים קדומים, בחקירת ליטון הזהר ועניניו בכלל ובסרט, ובהתחדש לנו ידיעת הרבה מקורות, שעוד נעלמו מאתנו.

ולואי ונזכה לכך, יק השער פתוח והדרכים פרים יכוננו, ומי יתן וירבו הסוללים איתן.
 "והמשכילים יזהירו בזהר-הרקיע".

מצוה גדולה זו, להוציא את כל יתרי-השליפה מספרי ר' משה לאור, ומסרה לי את העבודה הזו, וכמבוא לפובליקציה זו אאריך בסרופרוט על כל השאלות, שנגעתי בהן כאן, וביחוד בדבר יחסו של ר' משה לזהר, ושם אנסה להגיע להחלטה כרוונה.